

POUČNI IZLET V TRI DOLINE: SAVINJSKO, ŠALEŠKO IN ZADREČKO

2

Mozirje je središče Gornje Savinjske doline. Pod Avstrijo je bilo Mozirje prvi trg, ki se je zavedel slovenske narodnosti. Pozno poleti oz. jeseni 1944 je bilo v Gornji Savinjski dolini osvobojeno ozemlje. Takrat je nastala ljudska pesem, ki je dobila ime Savinjska kronika. Po nekem ljudskem napevu so jo prepevali na mitingih. Decembra 1944 je ozemlje po hudih bojih prišlo spet v nemške roke. Nasproti hotela Turist je bila Lipoldova gostilna, zbirališče narodnega izobraženstva. Rod Lipoldov je dal nekaj pomembnih mož. To so bili: duhovnik Jože Lipold (1796—1855), pesnik splavarskih pesmi, Marko Vincenc Lepold (1816—1883), sloveč geolog v Idriji, in njegov brat Janez Lipold, dolgoletni mozirski župan, deželni in državni poslanec, ki je v trgu prvi uvedel slovensko uradovanje. — V Mozirju se je rodil Janez Galičnik (1737—1807), Lipoldov sorodnik, znan čebelar, prevajalec Janševe knjige o čebelah. Po mnenju F. Kidriča je njegova miselnost zbudila rodoljubni duh pri Lipoldovih. — Kot duhovnik je tod služboval zgodovinar Ignacij Orožen, dve leti tudi Anton Aškerc (1892—1894). Prišel je iz Šmarjete pri Rimskih Toplicah. Okolje mu je narodnostno ustrezalo, saj ni bilo ne Nemcev ne nemškutarjev. Sodeloval je pri ustanovitvi Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva in zahteval izključno slovenske napise na kažipotih. V svetovnonazorskem pogledu pomenijo zanj ta leta odklon od dogmatizma. Iz istega časa je pesem Grešnik z osnovno mislijo: »Čim bolj ti sam misliš svobodno, tem bolj si podoben — bogú.« Domačini so ga cenili; ko je odhajal v Velenje, so ga slavili kot mučenika. Pesnik pa jim je zapisal v spomin verze »Mozirje« z izrazito narodnoobrambno mislijo. — V Mozirju se je rodil in kasneje tu kot uradnik služboval Žiga Lajakov (Laykauf). Sestavil je kroniko domačega kraja in zlagal pesmi pod psevdonomimom Mozirski, tako je v petnajstih pesmih Savinjskega venca (Slovenka 1902) poveljal lepote Savinjske doline od Zidanega mosta preko Celja, Žalca, Luč do Solčave, Logarske doline in Ojstrice. — Pred občino je spomenik padlim z verzi Mateja Bora. Izdelal ga je kipar Cesar, ki izhaja iz znane mozirske podobarske družine.

Še preden pridemo v Nazarje, opazimo na hribčku cerkev z dvema zvoni-koma, nato pa nad Savinjo niže ležečo graščino. To je Brbovec. Prvotni grad je dal sezidati že v 9. stoletju knez iz bližnje Rečice, in sicer prav tu na sotočju Drete in Savinje. V 16. stoletju ga je dobil Ivan Kacijanar zaradi zaslug v boju proti Turkom. Kasneje je bil obdolžen izdajstva in ubit. O tem pripoveduje Cankarjeva zgodnja pesem Ivan Kacijanar. V 17. stoletju je grad kupil Tomaž Hren za ljubljansko škofijo. On je dal na bližnjem hribčku Gradišče sezidati kapelico, imenovano Nazaret. Ta je dala kraju tudi ime. Nekako sočasno so postavili cerkev in frančiškanski samostan. Vanj so prišli frančiškani iz Bosne, od koder so jih izgnali Turki. Do Jožefa II. je bil tu noviciat za vzgojo redovniškega naraščaja, pa ga je prišel sem opravljat tudi mladi Vodnik (1775—1776). V samo-

stanu je bila bogata knjižnica. Iz nje je prišel izvod Dalmatinove Biblije v celjsko študijsko knjižnico. Na cerkveno pročelje je naslikal slikar Ivan Horvat-Jaki Marijino oznanjenje. Freske na slavoloku so delo F. Jelovška, Frančišek Ksaverij pa F. Berganta. Nekoč, do 1733. leta, so tu uprizarjali križev pot na prostem. — Poleg šole je sedanji dom slikarja Horvata-Jakija z umetnikovo galerijo.

Rečica je pomaknjena kak kilometer na sever od glavne ceste. V srednjem veku je bila središče Gornje Savinjske doline. Na pomembno vlogo tega kraja v preteklosti kaže tkim. Tavčarjev dvor, starinsko poslopje, ki ga je v 16. stol. kupil ljubljanski škof Tavčar, ki je Rečico povzdignil v trg. O sodnih pravicah govori ohranjeni sramotilni steber — pranger za krajevnim uradom. Zgodovina pripoveduje, da je bil v cerkvi 1231. leta sodni zbor. Na njem je oglejski patriarh sodil dvema kmetoma, ki sta vdrla v gornjegrajski samostan in ga izropala. Obsodil ju je, da morata s križarsko vojsko v Palestino. To zgodovinsko poročilo je uporabil Oskar Hudales za jedro romana Križar Lenart (1962). V prizor sojenja (str. 125—179) je vpletel nastop patriarhovega nečaka, demokratičnega mladega človeka, ki se potegne za obosojenca in vpliva na strica, da zamenja prvotno smrtno obsodbo s službo v križarski vojski. — Za »rečiškega gospoda« je bil dolgo vrsto let do smrti že omenjeni Mozirjan Jože Lipold, pesnik Slomškovega kroga. Podpisoval se je kot »pesnik rečiški«. Bil je družaben, vesel človek, zložil je več kot tisoč pesmi, posebno prigodnic — nekatere je tudi pel — pomembnejše med njimi so šaljive in zbadljive pa splavarske (Hitite trte vit je ponarodela). Po mnenju Ivana Grafenauerja je Lipold vplival s prigodnicami na narodno prebujanje tržanov, do takrat so namreč bili večinoma pod nemškim vplivom. Na zunanem cerkvenem zidu je Lipoldov nagrobnik z latinskimi distihi. — V Rečici sta vsaj še 1951. leta bili živi pripovedki o Kralju Matjažu (Od kralj Matjaža, Kralj Matjaž in Bog), takrat ju je slišal Milko Matičetov od več kot sedemdesetletne pripovedovalke, ki se je zgodb naučila, »ko je na luč ahtala pri mrličih«. — V Spodnji Rečici se je rodil Franc Lekše (1862—1928), pisec jezikoslovnih in zgodovinskih razprav. Bil je župnik v Lučah.

O k o n i n o prepoznamo po baročni cerkvi s tremi kupolami. Tu je pokoj užival Valentin Orožen, pesnik Slomškovega kroga (1808—1875). — Današnja cesta je speljana čez nekdanjo gmajno ob Savinji, poprej je šla po ovinku skozi vas. V Okonini je preživelj otročka leta že omenjeni mladinski pisatelj Oskar Hudales (1905—1968). Med prvo svetovno vojno je družina namreč morala zapustiti Žago pri Kobaridu pa je prišla v očetov rojstni kraj. Oče je imel v najemu gostilno »tik ceste dober streljaj zunaj vasi«. V svoji prvi knjižici Gmajna (1931) je pisatelj oživil otroške spomine, povezane z gmajno za Savinjo. Vpletel je pripovedko o gorskem duhu na Teru, strmem in prepadnem obronku Mozirskih planin (Golt). Od jeze na lakomnika, ki se je hotel polastiti njegovega zaklada, je duh zvalil nanj vrh gore. Vse to okolje — domača hiša, Rečica, kamor je hodil v šolo, Savinja in žaga — je ozadje avtobiografske Mladosti med knjigami (1952).

Ko pelje cesta čez most v **Ljubnem**, se domislamo pripovedke o povodnem možu, ki je živel v tolmu pod mostom, vsako noč piskal vilam in ugrabil mlinarjevega sinka. Tako pripoveduje Lojze Zupanc v zbirki Povodni mož v Savinji (1957). — Ljubno je bilo središče savinjskega splavarstva, ki sega že v 16. stoletje. V Ljubnem so vezali splave in se odpravljali z njimi na dolgo, 4—5 tednov

trajajočo pot. Delo savinjskih splavarjev sta opisala Fran Mišič v spisu S savinjskimi splavarji v osrčje Jugoslavije (V porečju bistre Savinje, 1933) in Oskar Hudales v povesti Postelja gospoda Fibriha (1936). Na leposloven način govori pisatelj o tem, kakšna je pot lesa in usoda ljudi, povezanih z njim, in to od smrek na pobočju, ki jih mora kmet zaradi krize prodati lesnemu trgovcu, preko drvarskega in žagarskega dela, do splavarske poti v Zagreb, kjer iz lesa savinjskih smrek nastane postelja za bogataša. Povest razodeva značilnost Hudalesovega pisanja: leposlovna oblika mu je samo pomoč, da mladega bralca seznaní z delom, težavnim življenjem in socialnimi krivicami (opomba k povojni izdaji povesti pravi, da je pod imenom Trg mišljeno Mozirje, a po zvezi sodeč gre za Ljubno). Iz središča trga se odcepi stranska cesta v vasico Rastke in dalje na Smrekovec. Spet smo v območju že večkrat omenjenega pohoda XIV. divizije. V Rastkah je divizija naletela na nemško zasedo. Na Kamnu, Smrekovčevem sosedu, so bili hudi boji. Tam, kjer so 1941. leta delali načrte za zavzetje Šoštanja, kjer je Savinjska četa pokopala padle tovariše, je zdaj krvavela Šlandrova brigada. Ko se je končno izvila iz nemškega obroča, je odšla na koroško stran (glej Terčak, Živi zid, str. 135—157, ter Kranjec, Za svetlimi obzorji, Bele so vse poti, poglavje Domovina, glej tvoji otroci).

Luče ležijo pod pobočjem Raduhe, kjer se v Savinjo izliva potok Lučnica. Za cesto je doprski spomenik skladatelju Blažu Arničju (1901—1970), delo kiparja Stojana Batiča. — Pripovedka govori o »ušivih Lučah«. Zapisal jo je Fran Kocbek v knjigi Savinjske Alpe (1926), kasneje pa podobno tudi Jože Vršnik, nekak gornje savinjski bukovnik. Turki so prišli v Luče in konje krmili kar s cerkvenega oltarja. Doletela pa jih je božja kazen, uničile so jih uši. Le eden se je rešil in izjavil: »Dokler bo rasel na gorah macesen, ne bo Turek obiskal Železne Kaple ne lažnjive Solčave ne ušivih Luč.« — Tu je bil za župnika že omenjeni jezikoslovec in zgodovinar Franc Lekše, na začetku stoletja pa za učitelja Dolenjec Josip Korban. Slednji je nabiral ljudske pesmi in pisal povesti. Nekatere se godijo v tem okolju (Prvič v Kocbekovem kraljestvu, 1930, humoristično slika izlet na Ojstrico.) — Po stranski dolini Podvolovjek ob Lučnici pod Rogatcem je XIV. divizija odšla na Kranjsko.

Svet od Luč proti Solčavi je postal bolj dostopen šele od konca prejšnjega stoletja, ko so 1894 speljali cesto, dotlej pa so hodili redki potniki po ozki stezi, pa še zanje je bilo v soteski premalo prostora, da je bilo treba nešteto krat bresti Savinjo. — Ob cesti je skala I g l a s Presihajočim studentem. Njena nenavadna oblika je burila domišljijo, zato je o njej več pripovedi. Po eni je to igla, s katero je šivala žena velikanu srajce, ta pa si teši žejo v podzemeljski luknji pod njo. Kadar pije, studenec presahne (Lojze Zupanc, Pripovedka o skali Igli v knjigi Povodni mož v Savinji). Domačin Jože Vršnik pa pripoveduje, da je sedanja Igla okamenela ajdovska deklica, prvotno pa se je ime Igla nanašalo na ozek prehod med skalo in strmo steno. Nekoč so tod skozi hodili (Drobci iz Solčave, Planinski vestnik 1954). Bržkone je kaka ljudska pripovedka tudi osnova pesmi Pri Igli Žige Lajakova-Mozirskega iz cikla Savinjski venec: Škrat je hotel zapreti človeku pot v planinski raj, vrgel je skalo, a ta je obtičala ob robu. V istem ciklu ima Mozirski tudi pesem o Presihajočem studentu (Perijodični studenec), ki je pesniku pripodoba za nestalnost upov.

Pri Rogovilcu se odcepi pot v Robanov kot. Tu je doma Jože Vršnik-Robanov, ki je zapisal in objavil v Planinskem vestniku več pripovedk iz okolice Solčave. Njegov stric kmet Rok Klemenšek je bil ljudski pesnik.

Solčava se stiska v debri Savinje. Preden jo je cesta do Luč odprla Štajerski, je bila skoraj čisto odrezana od sveta, nekoliko je bila povezana le s Koroško, zakaj od Črne je sem najbolj zložen prehod. Ime Solčava se je prvič pojavilo leta 1830, v javnost pa je prodrlo šele pred sto leti. Poprej so uporabljali ime Žolcpah po nemškem Sulzbach. Sprememba imena v Solčavo je po mnenju F. Ilešiča povezana s slovenskim prerodnim duhom. — Naselje s cerkvijo je bilo tu že v srednjem veku, za celjskih grofov, ki so semkaj zahajali na lov. Po ljudskem izročilu so takrat nastala domača imena Knez, Vitez in Vitezič. Sem so se zatekali nekateri člani grofovske rodbine (dejstvo je uporabila nemška pisateljica Ana Wambrechtsamerjeva v romanu Danes grofje celjski in nikdar več. Pred očetovo jezo se zateče Friderik v Solčavo). V zdaj gotski, prvotno romanski cerkvi je Marijin kip iz srede 13. stoletja. Kiparja označujejo po njem kot mojstra solčavske Marije. Po mnenju E. Cevca so kip prenesli iz gornjegrajskega samostana. Pač s tem je v zvezi legenda, da je Marija priromala z gornjegrajske strani. Počivala je pod Iglo. Našla sta jo vola pred plugom na njivi. — Odmaknjenost Solčave in njena zaprtost je nedvomno povzročila, da je tu nastalo in se ohranilo še več pripovedk, med njimi o Neteku pa o ajdovski deklici, ki je prala v Savinji in zajela v predpasnik orača in vole, pa o nasprotju med Solčavo in Lučami (to je obdelal Lozje Zupanc v knjigi Povodni mož v Savinji). Na realnosti pa temelji pripovedovanje Jožeta Vršnika o vojaških beguncih, ki so se do 1880. leta skrivali po hribih okoli Solčave. Kadar so prišli žandarji, so si dajali znak z rogom. — V Jurčičevi povesti Sin kmetskega cesarja se zateče v solčavske hribe Kosoman, sin Ilije Gregoriča, z nekdanjimi kmeti, zdaj roparji. — Gorski kot je vabil tudi nekatere pomembnejše kulturne osebnosti. V začetku prejšnjega stoletja je semkaj prišel nekdanji Vodnikov učenec, takrat celjski profesor I. Zupančič. O izletu je napisal knjigo Ausflug von Cilli nach Sulzbach (1826). — Na poti iz Celovca (prehodil jo je peš) se je ustavil v Solčavi Stanko Vraz ter zapisal v župnijske spominske knjige dva hrvaška verza. — Menda trikrat je obiskal Solčavo A. M. Slomšek. Ko je bil tu zadnjič, pri birni 1861. leta, je v župnijske knjige zapisal pesem Slovo Žolcpaškim planinam. — Kot mozirski kaplan je obiskal Solčavo A. Aškerc skupaj z gornjegrajskim učiteljem in poznavalcem Savinjskih Alp F. Kocbekom. Kasneje je v Slovenskem narodu 1894 objavil zbadljiv podlistek Spominska knjiga v Solčavi. Ošvrknil je škofa Stepišnika in Napotnika, češ Slomšek je zapisal v knjigo odo v slovenščini, Stepišnik nekaj v angleščini in italijanščini, Napotnik pa latinsko molitev. — V Solčavi se je rodil France Štifter (1846—1913), kasneje profesor v Rusiji. Bil je zaslužen za odkrivanje tega planinskega sveta, kot graški študent je namreč zbudil zanimanje za Savinjske planine pri prof. Frischaufu. Pisal je v Slovenski narod in Slovanski svet, se potegoval za zблиžanje slovenščine z ruščino, za uvedbo cirilice in cerkvenoslovanskega bogoslužja. — Lepota solčavske okolice je navdihnila Žigi Lajakovu-Mozirskemu občuteno pesem Ave Marija v Solčavi. — V Solčavi se je končno rodil sodobni dramatik Ignac Kamenik (1926).

Vrnimo se do Radmirja, kjer se odcepi cesta proti Gornjemu gradu. Nad cesto, na S t r a ž i, je baročna romarska cekev sv. Frančiška Ksaverija. Začetnik božje poti je bil Ahacij Steržinar, avtor zbirke Katoliš kršanskiga vuka pejsme (1729), s katerimi je hotel pregnati ljudske ljubezenske pesmi. Kot duhovnik v Gornjem gradu je neke noči 1715. leta nesel iz Gornjega grada v cerkvo sv. Barbare sliko sv. Frančiška. Takrat je namreč bila kuga in huda beda. Po govoricah, da se tod gode čudeži, je prizidal kapelo, nato pa večjo, sedanjo cerkev. Pri cerkvi je zakladnica, katere ustanoviteljica je bila Marija Terezija s hčerko Marijo Antoinetto. Darovalci so bili zlasti vladarji. Steržinar je ostal pri cerkvi kot vodja bratovščine sv. Frančiška Ksaverija do smrti. — Pri cerkvi je pokopan Valentin Orožen (nagrobna plošča z njegovimi verzi na zunanjem cerkvenem zidu). — V vasi pod cerkvijo se je rodil Stane Terčak, raziskovalec narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem (Živi zid, Ukradeni otroci).

Nekako sredi poti med Radmirjem in Gornjim gradom se levo nad cesto skrivajo za drevjem ostanki nekdanjih vislic (Gavge). Te kažejo na pravico do krvavega sodstva, ki jo je imela gornjegrajska gosposčina. Mladinski pisatelj Josip Korban je napisal pripovedko Razbojnik Cefirin, ki da je bil tu prvi obešen (knjiga Mrtvi menih, 1933). V Hudalesovem romanu Križar Lenart peljejo tod mimo obtožena kmeta, da bi jima v Rečici sodil patriarh zaradi kraje v samostanu.

G o r n j i g r a d je bil nekoč upravno središče cerkvene gosposčine, ki je obsegala Zadrečko dolino in del Savinjske med Nazarjem, Rečico in Ljubnim. Za celotno območje uporablja geograf A. Melik ime Gornjegrajsko ali Gorogransko. — Prvotno se je naselje imenovalo Rore, šele kasneje je grad dal ime celotnemu naselju. V 12. stoletju je bil ustanovljen benediktinski samostan, ki se je obdržal dobrih tri sto let, do 1473. Takrat je postala lastnica samostana in samostanskih posestev ljubljanska škofija. Tomaž Hren je tu ustanovil kolegij za duhovnike (škofijski grb je še ohranjen na ostankih gradu). V biografskem romanu Inkvizitor (1964) Mimi Malenšek nekajkrat pripoveduje o Hrenovem bivanju v Gornjem gradu: da je tu svetoval semeniščniku Čandku, naj prevede lekcionar, s kakim veseljem je kasneje pregledoval prevod; da je tu imel dečke — sholarje, iz katerih je hotel vzgojiti dobre duhovnike; da je bil med njimi njegov nečak, sin njegove sestre, ob katerem so nastale zlobne govorice, da je njegov sin; kako si je prav zato prišel ogledat plašnega dečka odposlanec papeškega nuncija; kako se je po kanoničnem očiščenju razočarani Hren zatekel v gornjegrajsko samoto in si zaželel, da bi bil tu pokopan, in kako je tu umrl (posebno strani 538—550, 567—574). Škof Attems pa je sredi 18. stoletja dal podreti romansko cerkev in zgraditi veličastno baročno stavbo, ki velja za vrh baročnega prizadevanja v arhitekturi, samostan pa je prezidal v graščino. Med drugo vojno je bil večji del gradu porušen. Ostanke nekdanje romanske cerkve so v majhnem lapidariju pod zvonikom. Na zunanji južni steni cerkve je med vzdanimi nagrobniki najlepši reliefni spomenik Ivana Kacijanarja, ki prikazuje tudi njegovo nasilno smrt. V glavnem oltarju je slika Leopolda Leyerja Mati božja s sv. Mohorjem in Fortunatom, v stranskih oltarjih so slike Kremser-Schmidta (Kristusovo rojstvo, Zadnja večerja, Vstajenje in Vnebohod ter sv. Apolinarij in sv. Janez Nepomuk) ter sv. Tomaž Janeza Metzingerja. — Zgodovina gornjegrajskega samostana je obdelana v treh leposlovnih tekstih: v 13. stoletje sega že omenjeni Hudalesov

roman Križar Lenart. Zaradi kraje v samostanu morata tlačana Lenart in Janez v križarsko vojsko. Lenart se vrne kot svobodnjak. Najde svoje nekdanje dekle poročeno, zato odide v Čedad. — V Gornjem gradu se dogaja precejšen del romana Frana Detele Pegam in Lambergar (1891), ki se suče okoli bojev za celjsko dediščino. Sem pošlje pisatelj Lambergarjevega oskrbnika Gregorja. Mladenič tu sreča Vitovca, zve za njegov naklep, da bo napadel cesarja v Celju, in tega obvesti o nevarnosti. Kasneje Krištof Lambergar in Gregor oblegata samostan, ker menihi nočejo priznati cesarja, in ga premagata. Zdaj morajo menihi zapustiti samostan. — Jedro Hudalesove snovno zanimive, a psihološko šibke povesti Vrnitev v življenje (1958) je ukinitvev samostana in priključitev k ljubljanski škofiji. Pisatelj govori o upiranju menihov, ki jih je prizadela ta odločba. Osrednja oseba je menih Andrej, ki odvrže meniško kuto, doštudira in se poroči s kmečkim dekletom iz Spodnje Rečice. — Katedrala je navdihnila Žiga Lajakova Mozirskega za pesem V gornjegrajski katedrali (Savinjski venec). Pesnik ima privid: sredi miru zabučne trombe, ki oznanjajo vstajenje v svobodi. Iz grobnic vstajajo škofje. Pred Bogom klečita sv. Mohor in Fortunat in prosita za naš rod. — Šolo je dolgo vrsto let vodil Fran Kocbek, sloveč planinec, pisec knjige Savinjske Alpe (1926) in zbiralec ljudskih pripovedk. — Iz Luč je prišel sem za učitelja Josip Korban, ki je nekaj zgodb postavil tudi v to okolje. (V Mrtvem menihu je oblikoval pripovedko o menihu puščavniku, ki ga je dal ubiti vitez z bližnjega gradu). Že po drugi vojni je služboval tu učitelj Lojze Zupanc, nabiralec in oblikovalec ljudskih pripovedk iz Savinjske in Zadrečke doline (knjiga Povodni mož v Savinji). Iz Gornjega grada je bil Benedikt Kurinčič (16. stol.), ki je opisal življenje na turškem dvoru, kamor je prišel kot prevajalec z odposlanstvom nadvojvode Ferdinanda. — Prav tako v 16. stol. se je tu rodila Suzana Gornjegrajska, opatinja v Mekinjah pri Kamniku, pesnica in simpatizerka protestantov (Aškerčeva pesem Opatinja Suzana v zbirki Mučeniki). — Pred odhodom k sv. Frančišku Ksaveriju je župnikoval v Gornjem gradu Ahacij Steržinar iz Škofje Loke. — V Gornjem gradu se je rodil pisatelj Slavko Savinšek (1897—1942), ker pa je še kot otrok prišel na Jesenice, so njegove povesti vezane na gorenjsko okolje. — Južno nad Gornjim gradom se dviga planotasta Menina planina, ki je dobila ime po menihih (Menihina planina). Okrog nje so se spletle razne pripovedke (Lojze Zupanc: Najdražji zaklad, Pastir in knez, Pastir in vile z Menine planine, vse v knjigi Povodni mož v Savinji).

Odpravimo se ob Dretni navzdol po Zadrečki dolini. — Na Slatini med Gornjim gradom in Bočno sta se rodila literarni zgodovinar, opisovalec domačega narečja Josip Tominšek (1872—1954) ter njegov brat, sicer pomemben planinec Fran Tominšek.

V Šmartnem ob Dretni je služboval Valentin Orožen. — Iz Šmartnega pelje pot na Vransko čez prelaz Lipa med Menino planino in Dobrovljami. Na tej poti, vendar že tam, kjer se ta prevesi proti Vranskemu, je vasica Volog. Vanjo je postavil Hudales domačijo križarja Lenarta. V romanu pripoveduje, da so čez Lipo hodili trgovci, menihi in vitezi. Nekje na tej poti je svatovski spreved z Lenartom in njegovo nevesto naletel na biriče, ki so odpeljali Lenarta in nevestinega očeta, češ da sta kradla v samostanu.

Tam, kjer pride cesta na levi breg Drete, se odcepi pot v vasico P o t o k , rojstni kraj slikarja Frana Tratnika, predhodnika našega ekspresionizma. Njegova rojstna hiša — pri Vnuku — je onstran mostu čez Dreto. Domislimo se, da je dogodek iz njegove zgodnje mladosti uporabil Cankar v Križu na gori. Mladi fant je narisal svete podobe, a rečiški župnik ga je zavrnil, zato je — po Cankarju — vrgel sliko v vodo. Prav ta dogodek je opisal tudi Janko Kač v Zaobljubi (Pisane zgodbe, 1934).

Kak kilometer na desno od ceste je vasica K o k a r j e z romarsko cerkvico na gričku sredi gozda. V cerkvi visi med drugim votivna tabla, ki prikazuje in opisuje rešitev iz turške ječe. O tem poje tudi ljudska pesem En soldat z rečiške fare. — V Kokarjah je bilo središče lončarstva v Zadrecki dolini. Obrt je bila razvita že v 14. stoletju, pa je večinoma izumrla pred sto leti, le v Kokarjih se je ohranila do konca prejšnjega stoletja. Okoličani so pravili Kokrčanom »piskrci«. Spomin na lončarje pa je prišel tudi v ljudsko zdravico (»mi smo daleč domej, tam v te trdih Kokarjah, tam, kjer je glina domej«). Na pobočjih Dobrovelj so lovili polhe, o čemer piše Fran Mišič v spisu Savinjski polhi in polharji (V porečju bistre Savinje).

B r a s l o v č e so starodaven trg na terasi ob robu Savinjske doline pod gozdnatimi Dobrovljami. Ob robu Dobrovelj so razvaline gradu Žovneka. Od tod izvira rod gospodov Žovneških, kasneje grofov Celjskih. Konrad Žovneški je bil nemški minesenger (13. stol.). Iz konca žovneškega gradu je zajeta povest Valentina Koruna, rojaka iz Glinj pri Braslovčah, Na Žovneku (LZ 1913). Na podlagi ljudskega pripovedovanja govori o plemkinji, ki se ji je zmešalo, ko je zvedela, da je njen mož umrl med Napoleonovim pohodom v Rusijo. — V braslovški cerkvi je bila domnevno pokopana Veronika Deseniška, preden so jo prenesli v Jurkloster. — Iz Braslovč sta bila doma Felicijan Globočnik (1810—1873), prirejevalec povesti K. Schmidta, in duhovnik Fran Kosar (1823—1894), Slomškovo življenjepisec. Tu je bil dalje za dekana Mihael Stojan (1804—1863), eden od urednikov Drobtinic. — V Braslovčah je preživel otroška in mladeniška leta Srečko Puncer (1895—1919), osrednja osebnost narodnozavednega celjskega dijaštva pred prvo vojno in med njo, Malgajev sodelavec in urednik lista Jugoslovanski Korotan. Padel je na Koroškem, a je pokopan v Braslovčah (srečamo ga v Zvesti četi Frana Roša. Roš je napisal tudi pesem Ob braslovškem grobu — Savinjski zbornik 1965). — Tu se je rodil germanist, pesnik in prevajalec Dušan Ludvik (1914). V ciklu Krvavordeče astre (zbirka Srce v vetru, 1944), posvečenem padlemu bratrancu, je slika poznega poletja v Savinjski dolini, ko dozori hmelj. — V bližnjih Kamenčah se je rodil zgodovinar in narodopisec Franjo Baš (1899—1967).

Pod južnim pobočjem Dobrovelj leži V r a n s k o. Trške pravice je dobilo šele v drugi polovici 19. stoletja, z njimi pa grb — vrano na smrekovem deblu (vidimo ga na nekdanji občini). A že v 16. stoletju je bila tu pomembna poštna postaja. Pošta je bila v graščini podobnem poslopju ob robu strnjenegega naselja. Pod Francozi je bilo Vransko obmejni kraj med Ilirskimi provincami in Avstrijo, v omenjenem poslopju je bila carinska postaja (Avšlak iz Aufschlag = carina).

— Na Vrnskem so se rodili že omenjeni učitelj Peter Musi, Luka Sevšek (1810—1881), sodelavec Drobtinic ter Ahaclovih pesmi, in Viktor Lipež (1835—1902), dramatski oblikovalec motivov iz srbskih ljudskih pesmi.

T a b o r je južno od glavne ceste pod strmo Krvavico. Pripovedka pravi, da so skal vrgli Veroniko Deseniško, zato so skale še zdaj rdečkaste in so dale hribu ime. Po drugi pripovedki pa je pečina rdeča od krvi vražje matere, ki jo je vrag ubil. — Na griču Stari grad je stal grad Ojstrica. Tu so imeli Celjani svoje ječe. Na Ojstrici naj bi bil Jošt Soteški po ukazu Hermana II. utopil Veroniko. — V Taboru je bil nekaj let za kaplana Jožef Hašnik (1811—1883), poljudni pesnik in komponist. — Med vojno je v vasi krajši čas živel Vladimir Levstik. — Tu se je rodil sodobni pisatelj Vlado Habjan (1919). — Tabor in bližnja Ojstriška vas sta delno prizorišče povesti Grenka roža Julije Bračić (1944).

Ob cesti, ki se odcepi od glavne in pelje v Prebold ter dalje v Trbovlje, je **L a t k o v a v a s**, rojstni kraj glavnega savinjskega pisatelja Janka Kača (1891—1952). Njegov nekdanji dom — enonadstropna starinska hišica — je blizu križišča (št. 103, spominska plošča). Iz pisateljevih otroških in mladeniških let so zajete nekatere zgodbe o domači vasi (zbirki Med padarji in zdravniki 1932, Pisane zgodbe 1934). V domačo vas je postavil večji del dogajanja svojega najboljšega romana Grunt (1933), in sicer na Kolaričevo kmetijo, ki je bila nekoč prav nasproti pisateljeve rojstne hiše; danes sta tam dve vili. Dejanje zajema čas od zadnjih let prejšnjega stoletja do konca prve svetovne vojne in razkriva kmetovo pojmovanje življenja (»Prvo je grunt, za njim denar. Potem pridejo postave, bog pa je zadnji«.) Na nekdanje gmajne med vasjo in Savinjo je vezano dejanje njegovega zadnjega dela Na novinah (1942).

P r e b o l d leži na terasi pod Mrzliškim pogorjem. Tu je najstarejše industrijsko podjetje Savinjske doline — tekstilna tovarna. Leta 1839 jo je ustanovil Uhlich, lastnik Rimskih Toplic. Razmere v predilnici, kjer so delali tudi otroci, so navdihnile A. M. Slomšku našo prvo socialno pesem Ubogi otrok v faberkah (Drobtinice 1846). — O začetkih tovarne pripoveduje Janko Kač v Molohu (1936). Z Žvajge, hriba nad naseljem, je bil doma kmet Dobravec, ki je v povesti prodal parcelo za tovarno in tako odprl industrializaciji pot v dolino. Vplivi tovarne na kmečke ljudi so pri Kaču moralno negativni. — Na pokopališču vrhu hribčka nad cerkvijo je pisatelj grob (levo za mrtvašnico). — V Preboldu sta se rodila Fran Vidic (1872—1944), Cankarjev kritik, in Matija Randl (1847—1927), kasneje narodni buditelj na Koroškem, v bližnji Kaplji vasi pa urednik Kresa in Gregorčičev kritik Janko Pajk (1837—1899). — Leta po prvi vojni je v Preboldu učiteljeval Fran Roš in se takrat že uveljavljal kot pesnik in prozaik. — Iz Prebolda je bil glasbenik in skladatelj Anton Schwab (1868—1938), kasneje celjski zdravnik, ustanovitelj in dirigent delavskega pevskega društva in skladatelj zborovskih pesmi, posebno po Župančičevih in Gregorčičevih besedilih.

V G r i ž a h je ohranjeno sporočilo, da je v 16. stol. tamkajšnji vikar večkrat bral glagolsko mašo. — Tu sta dolgo župnikovala dva že omenjena prosvetljena pisatelja Janez Goličnik, prevajalec Janševe knjige o čebelarstvu, in Felicijan Globočnik, Slomškov sodelavec. — Mladostna leta je preživljala v tej vasi mladinska pesnica Anica Černejeva (1900—1944), doma iz Čadrama pod Pohorjem.